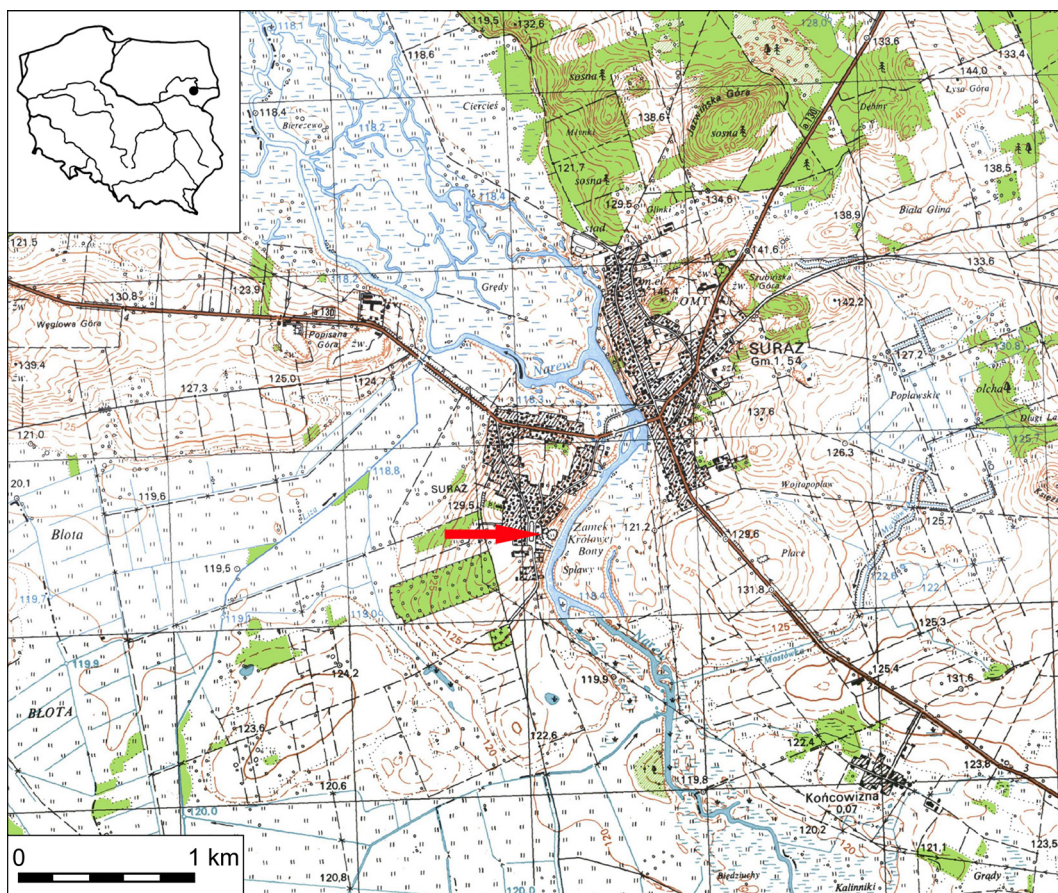

Rozdział I. Tło geomorfologiczno-przyrodnicze i morfologia grodziska

Dariusz Krasnodębski, Hanna Olczak

I.1. Zarys geomorfologii i rzeźby terenu oraz charakterystyka środowiska przyrodniczego

Suraskie grodzisko (stan. 1, AZP 41-84/36) usytuowane jest w południowej części miasta, na lewym brzegu Narwi (ryc. I.1–3). W odległości kilkudziesięciu metrów na zachód od niego, na obecnym Rynku Kościelnym oraz wzdłuż ulicy Mostowej, rozciąga się wczesnośredniowieczna osada przygodowa (stan. 7 i 125), z której w późnym średniowieczu rozwinęła się najstarsza część miasta (ryc. I.4). W tym samym miejscu znajduje się również datowane od XII w. i użytkowane prawdopodobnie jeszcze na początku późnego średniowiecza płaskie cmentarzysko szkieletowe (stan. 2).

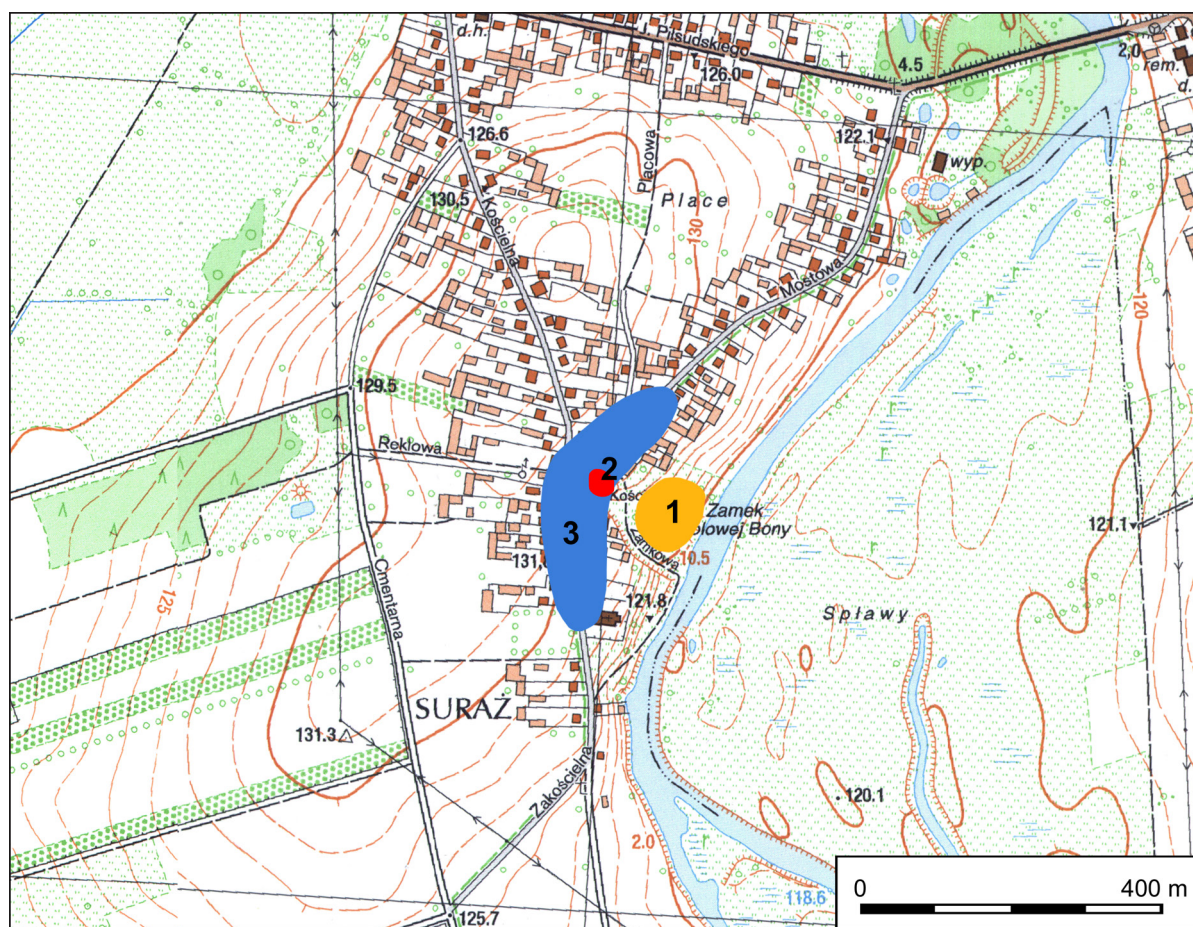
Ryc. I.1. Suraz, pow. białostocki. Lokalizacja grodziska na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:25 000 (245.34, arkusz Łapy, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Ryc. I.2. Suraż, pow. białostocki. Najstarsza część miasta z grodziskiem, cmentarzyskiem (oznaczonym strzałką) oraz Rynkiem Kościelnym – miejscem usytuowania wczesnośredniowiecznej osady. Widok od południa (15.07.2007 r.). Fot. D. Krasnodębski

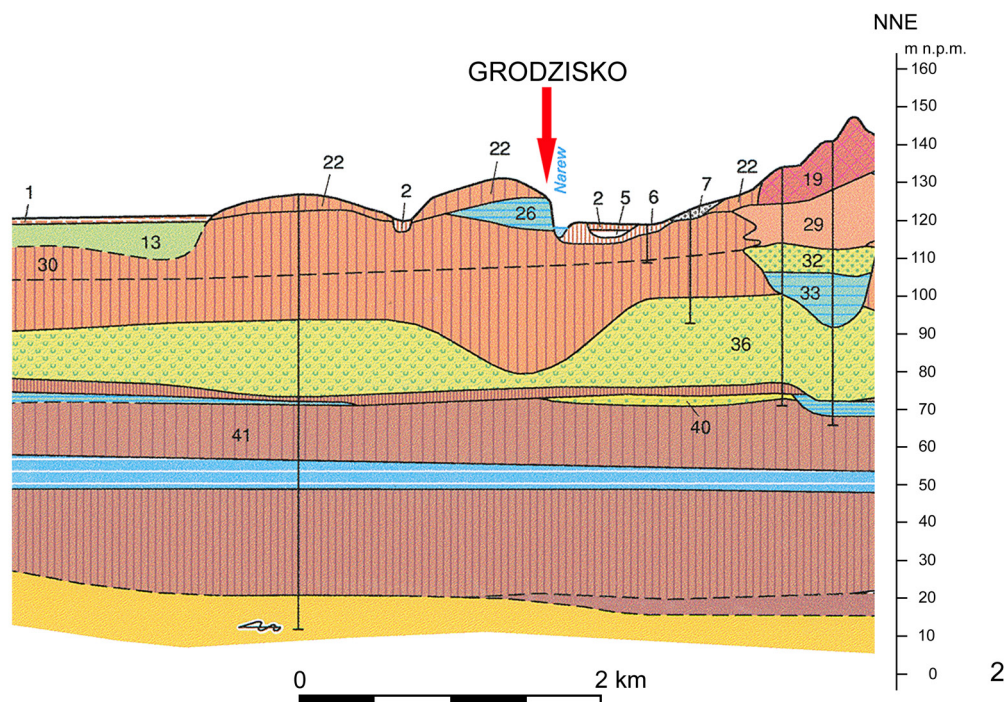
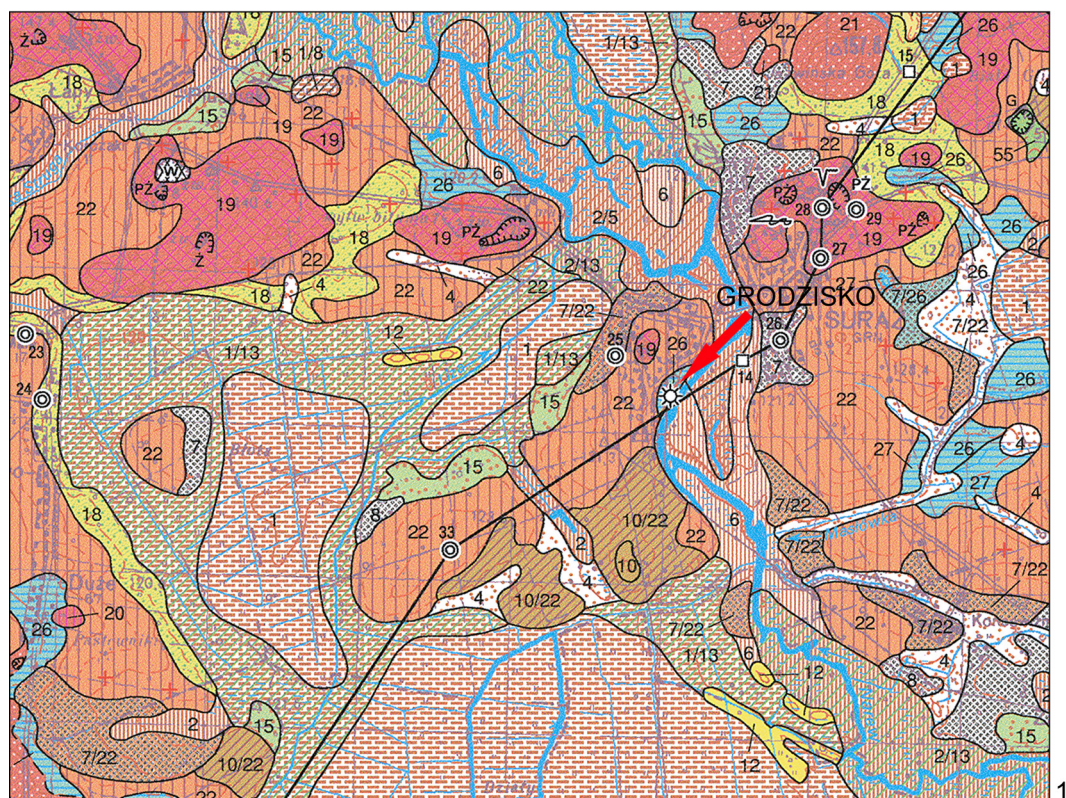
Ryc. I.3. Suraż, pow. białostocki. Widok na grodzisko i zachodnią część miasta od wschodu (21.06.2000 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. I.4. Suraz, pow. białostocki. Lokalizacja grodziska, stan. 1 (1) i cmentarzyska, stan. 2 (2) oraz przypuszczalny zasięg osady przyгородowej, stan. 7/125 (3) na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:10 000 (N-34-118-B-b-4, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Suraz położony jest na Nizinie Północnopodlaskiej, na styku kilku jednostek fizjograficznych: Doliny Górnej Narwi, przylegających do niej od zachodu i południowego zachodu Wysoczyzny Wysokomazowieckiej i Równiny Bielskiej oraz rozciągającej się na północny wschód od Narwi Wysoczyzny Białostockiej (Kondracki 1998, 212 n.). Powierzchnia tego terenu ukształtowała się w trakcie stadiału środkowego zlodowacenia warciańskiego oraz w wyniku późniejszych procesów erozji i denudacji¹. Dominuje tu falista wysoczyzna morenowa, zbudowana z glin zwałowych, na części obszaru przykrytych piaskami (ryc. I.5). Charakterystyczną cechą osadów czwartorzędowych jest duża ilość materiału kredowego, który lokalnie przeważa nad skałami krystalicznymi (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 24 n.). Na północny wschód od Suraza pokłady kredy piszącej znajdują się na powierzchni i były w przeszłości eksploatowane na potrzeby lokalnej społeczności (uroczysko Biała Gлина). Ponad wysoczyznę, na północnym obrzeżu miasta, widoczne są liczne kemy i pagórki moren martwego lodu, o wysokości względnej dochodzącej do 20 m. Takie wzgórza, jak m.in. Jaźwińska Góra, Szubińska Góra i Popisana Góra, tworzą falisty krajobraz, którego różnorodność podkreślona jest dodatkowo przez niskie położenie doliny Narwi. Na północ od Suraza, na tarasie nadzalewowym Narwi w rejonie uroczysk Mikucicha, Młynki i Turce, skupia się także większość znajdujących się na tym obszarze wydym (Kozłowski, Mróz 2000; Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 24, 27, ryc. 8).

¹ Zarys geomorfologii oparto głównie na dwóch opracowaniach: Kozłowski, Mróz 2000 oraz Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018.

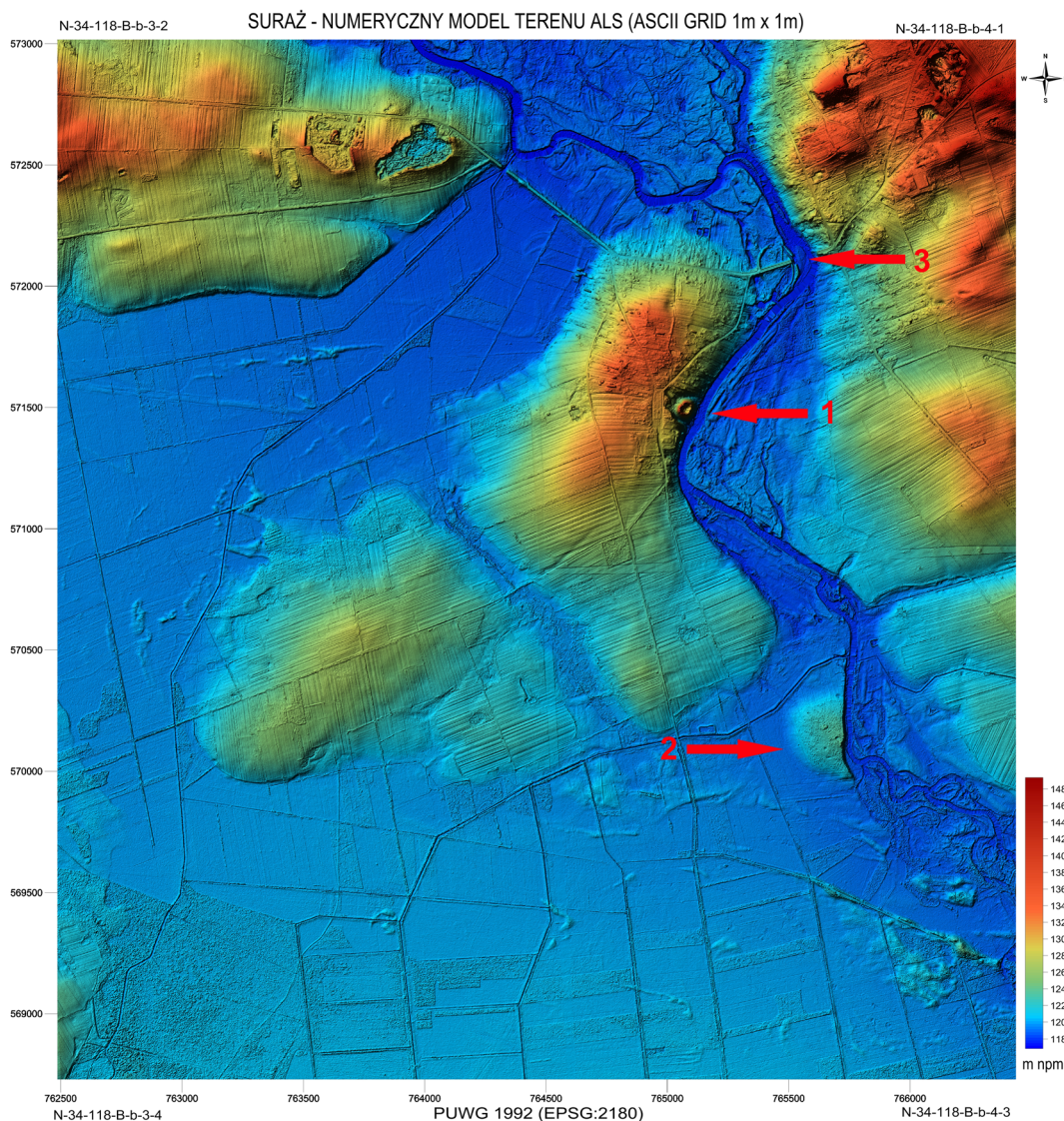
Najstarsza część Suraza z grodziskiem usytuowana jest na wschodnim skraju tzw. Kępy suraskiej, zwanej też niekiedy wyspą suraską (ryc. I.6). Jest to izolowany blok wysoczyzny, odcięty przez dolinę Narwi od Wysoczyzny Białostockiej (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 27), a od północnego zachodu i południa otoczony przez tzw. Bagna Filipy – obniżenie o genezie wytopiskowej, przez które przepływa rzeczka Liza, lewy dopływ Narwi. Ten rozległy obszar, wypełniony torfami i namułami rzecznyymi, oddziela Suraz od zachodniej części

◀ **Ryc. I.5.** Suraż, pow. białostocki. Lokalizacja grodziska na tle wycinka Szczegółowej mapy geologicznej w skali 1:50 000, arkusz Łapy (1) oraz przekrój geologiczny przez tzw. Kępę suraską i dolinę Narwi (2). Objasnienia najważniejszych oznaczeń. Holocen: 1 – torfy; 1/13 – torfy na piaskach rzecznych; 2 – namuły torfiaste den dolinnych i zagłębień bezodpływowych; 2/5 – torfy na mułkach i piaskach (madach) rzecznych; 4 – piaski humusowe i namuły den dolinnych i zagłębień okresowo przepływowych; 5 – mułki i piaski (mady) rzeczne; 6 – piaski rzeczne. Czwartorzęd: 7 – piaski, żwiry i gliny deluwialne; 7/22 – torfy na glinach zwałowych; 8 – piaski deluwialno-rzeczne; 10 – piaski, żwiry i gliny rezydualne; 10/22 – piaski, żwiry i gliny rezydualne na glinach zwałowych; 12 – pyłki eoliczna na wydmach; 13 – piaski rzeczne. Stadiał środkowy zlodowacenia Warty: 15 – piaski rzeczno-peryglacialne (poziom niższy); 18 – piaski i żwiry wodnolodowcowe; 19 – żwiry, piaski, głazy i gliny moren czołowych; 21 – piaski, żwiry i gliny kemów; 22 – gliny zwałowe; 25 – piaski i mułki moren spiętrzonych; 26 – piaski, mułki i ropy zastoiskowe; 27 – muły i ropy zastoiskowe. Stadiał dolny zlodowacenia Warty: 29 – żwiry i piaski lodowcowe; 30 – gliny zwałowe; 32 – piaski i żwiry wodnolodowcowe; 33 – piaski, mułki i ropy zastoiskowe. Zlodowacenie Odry: 36 – piaski wodnolodowcowe. Według Kozłowski, Mróz 2000

wysoczyzny, na której położone są m.in. cmentarzysko i osady w Daniłowie Małym (Koperkiewicz, Krasnodębski 2006; Krasnodębski, Olczak, Wójcik 2018; Olczak, Krasnodębski, Jaremek 2018; Olczak, Krasnodębski, Bieńkowska 2019). W odległości ok. 1 km na południe od miasta, wśród podmokłych łąk w dolinie Narwi, znajduje się ostaniec erozyjny uroczysko Piszczewo (ryc. I.6). Odkryto tu m.in. relikty datowanego na XVI–XVII w. zespołu architektonicznego o funkcji rezydencjonalno-sakralnej (Krasnodębski, Olczak 2016a).

Dominującą formą krajobrazu okolic Suraza jest szeroka i płaska dolina Narwi (ryc. I.7–10), o dnie wypełnionym w większości osadami organicznymi (torfami i namułami torfiastymi). Rzeka płynie na tym obszarze w dwóch nieckach wytopiskowych, przedzielonych pasem wysoczyzny, przez który przełamuje się w rejonie miasta, zmieniając gwałtownie swój bieg z równoleżnikowego na południkowy. W tym miejscu (tzw. suraski przełom Narwi) jej dolina ma najmniejszą szerokość, przy moście w Surazie wynoszącą ok. 300 m (ryc. I.6; I.7; I.9), podczas gdy średnio mierzy ok. 600–700 m, zaś na północ od miasta ponad 2500 m (Kozłowski, Mróz 2000, 7, 12 n.; Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 27). Zwężenie doliny wykorzystano jako miejsce przeprawy rzecznej, poświadczonej w sporządzonym w 1562 r. *Rejestrze pomiarowym miasta Suraza* jako „most Narewski” (Kazimierski 1954, 144, 162 i plan).

W ciągu ostatnich kilkuset lat nastąpiły poważne przekształcenia doliny Narwi na tym odcinku, związane zapewne z trwającym od przełomu XIV i XV w. intensywnym rozwojem osadnictwa (Wiśniewski 1977, 14–27). Przyczyniło się ono do znacznego wylesienia tych terenów i powstania przewagi obszarów użytkowanych rolniczo (Kołodziejczyk 2002). Wypełnianie się doliny osadami spłukiwanymi z pól i aktywność wód powodziowych stanowiły główny czynnik prowadzący do tzw. zdziczenia rzeki, czego najbardziej widoczną cechą jest zanik dużych meandrów i zastąpienie ich przez niestabilne roztokowe układy koryt (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 56). Świeże krawędzie erozyjne i strome stoki wschodniej części tzw. Kępy suraskiej i uroczyska Piszczewo, jak również asymetryczny charakter doliny Narwi (ryc. I.6), mogą wskazywać na przesuwanie się w ostatnich stuleciach jej koryta w kierunku zachodnim (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 27).

Ryc. I.6. Numeryczny model wysokości terenu ALS LiDAR z zaznaczeniem lokalizacji grodziska w Surażu (1), uroczyska Piszczewo (2) oraz zwężenia doliny Narwi w miejscu nowożytnego i współczesnego mostu (3). Oprac. W. Małkowski (źródło mapy: CODGiK)

Ważnym elementem sieci rzecznej okolic Suraża jest będąca lewym dopływem Narwi Liza, opływająca tzw. Kępę suraską od północnego zachodu i odprowadzająca wody z terenu Bagna Filipy. Wymieniona ona została w dokumencie wystawionym w 1440 r. przez księcia mazowieckiego Bolesława IV jako rzeka rozgraniczająca ziemie należące do mieszkańców Suraża i rycerstwa mazowieckiego dystryktu warszawskiego (Wolff 1929, 86; Pacuski 2019, 25). W połowie XVI w. na Lizie, na drodze łączącej Suraż z wsią Daniłowo, istniał kamienny most (Kazimierski 1954, 143, 159 n.; Maroszek 1995b, 53), co świadczy o dużej roli tej przeprawy w układzie komunikacyjnym miasta². Istotne znaczenie dla rozwoju osadnictwa miała również uchodząca do Narwi Szeroka Struga (dawniej Gąsówka), przecinająca wysoczyznę po linii północny wschód – południowy zachód w okolicach Daniłowa Małego, w XVI w. wyznaczająca zachodnią granicę gruntów miejskich Suraża (Maroszek 1995b, 50 n.). Pozostałe znaj-

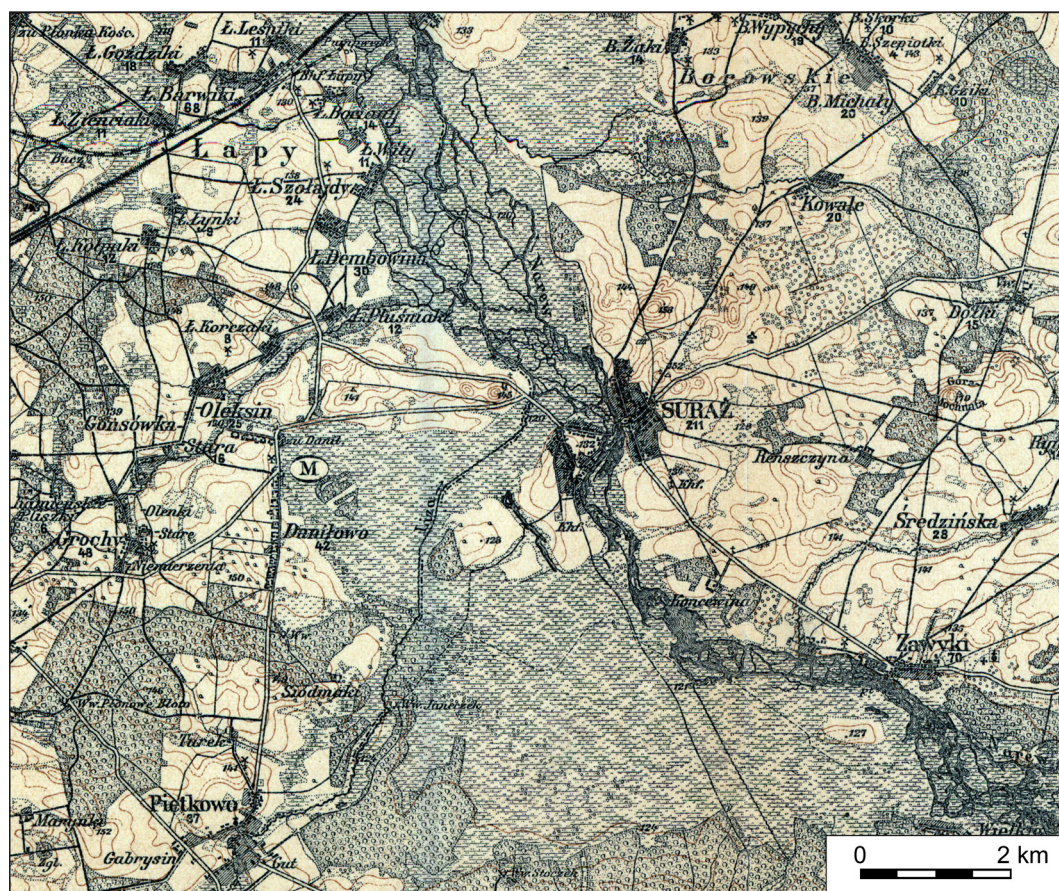
² Przez most na Lizie prowadziły w okresie nowożytnym drogi z Suraża do Tykocina, Wysokiego (Mazowieckiego) i Brańska (Kazimierski 1954, mapa).

Ryc. I.7. Widok na grodzisko i kościół w Surażu z mostu na Narwi w 1935 r. Fot. W. Piotrowski (zbiory MAES)

dujące się na tym obszarze rzeki do czasu przeprowadzenia pierwszych prac melioracyjnych miały charakter okresowy. Należała do nich prawdopodobnie Masłówka (Mostówka), która na mapach topograficznych pojawiła się dopiero w latach 50. XX w. (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 31). Natomiast przecinający tzw. Kępę suraską z południowego wschodu na północny zachód i uchodzący do Lizy bezimienny ciek, mający obecnie postać porośniętych krzakami starorzeczy, na mapach z początku ubiegłego wieku pokazany jest bardzo wyraźnie (ryc. I.8), co wskazuje, że była to najprawdopodobniej okresowa rzeka, z bardzo dużym przepływem wód podczas powodzi (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 31 n.). O znaczeniu tego cieku świadczą znajdujące się wzdłuż jego brzegów stanowiska archeologiczne, datowane na okres pradziejów i średniowiecze (Maciejczuk 1995a, ryc. 1; Pawlata 2008, ryc. 2; Olczak, Krasnodębski 2018, ryc. 1.1).

Pomimo zmiany stosunków wodnych, jaka nastąpiła w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, m.in. z powodu melioracji i budowy zbiornika Siemianówka, ważnym elementem krajobrazu Suraża nadal pozostają okresowe wezbrania rzek (ryc. I.9; I.10). Wylewy Narwi i Lizy związane są zwykle z wiosennymi roztopami, ale zdarzają się również latem lub wczesną jesienią. Oprócz dolin wspomnianych rzek zalewany jest też rozległy obszar Bagna Filipy. Na najbardziej zabagnionych terenach powierzchniowy podwyższony poziom wód utrzymuje się przez cały rok (Wołkowycki, Banaszuk 2010, 254 n., 257 n.; Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 31 n., 56). O suraskich błotach wspominają średniowieczne źródła pisane. Podczas wyprawy zbrojnej na Suraż jesienią 1392 r. Krzyżacy musieli o staję od grodu zejść z koni, aby przedrzeć się przez trzęsawisko (Wigand 2017, 562 n.). Liczne obszary błotniste, często stanowiące linie graniczne pól, wymienione zostały także w wystawionym w 1501 r. przez Aleksandra Jagiellończyka dokumencie potwierdzającym prawa miejskie Suraża oraz w rejestrach pomiarowych gruntów miejskich z 1560 i 1562 r. (AGAD, Kapicjana, p. 32, 262–271; BUWi, Dział rękopisów, f. 4 – A4904, 79v; Kazimierski 1954; Maroszek 1995b, 46–51).

Ryc. I.8. Okolice Suraza na początku XX w. Karte des westlichen Russlands, M30 – Bielsk, 1:100 000, 1914 r. (zbiory IAE PAN w Warszawie)

Ryc. I.9. Wiosenne rozlewiska Narwi na wschód od Suraza (widok od południa, 26.04.2013 r.). Fot. D. Krasnodębski

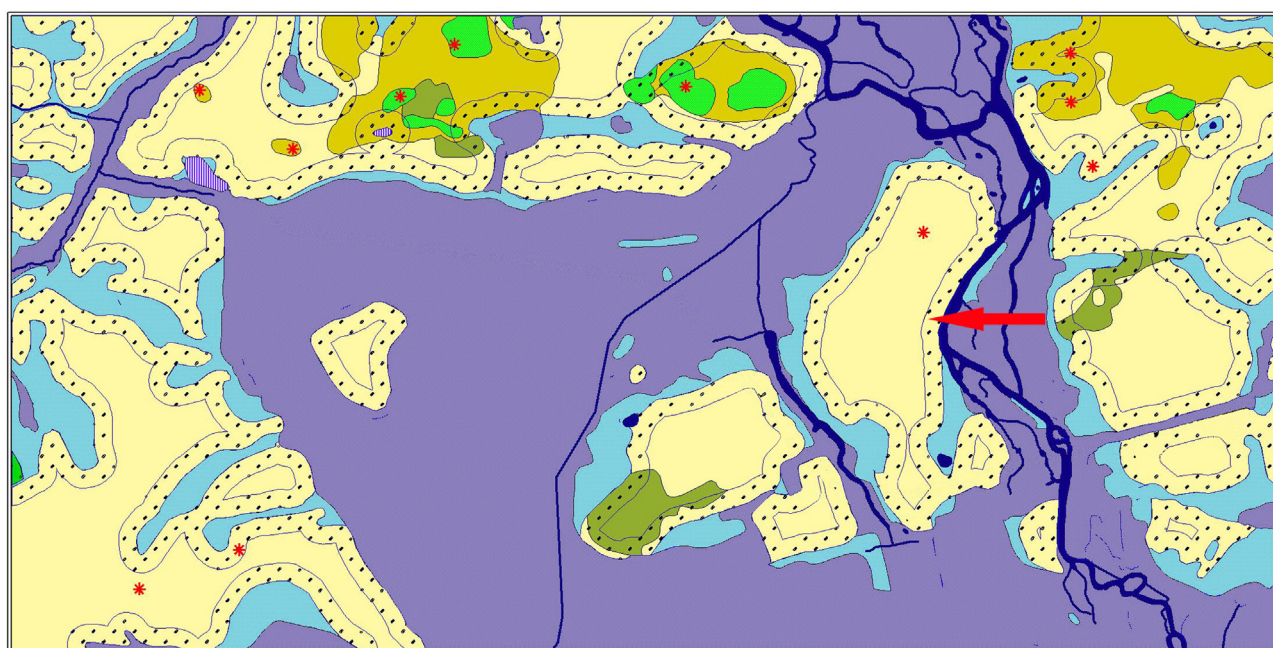

Ryc. I.10. Zachodnia część Suraza z widocznymi wiosennymi rozlewiskami Narwi i Lizy (widok od północy, 26.04.2013 r.). Fot. D. Krasnodębski

Otoczenie tzw. Kępy suraskiej przez szeroką dolinę Narwi i rozległe obszary zabagnione, a równocześnie istnienie dogodnej przeprawy sprawiły, że miała ona położenie wybitnie strategiczne, wyróżniające ją w krajobrazie tego odcinka rzeki (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 71). Zapewniało ono kontrolę nad terenami znajdującymi się zarówno na zachodnim, jak i wschodnim brzegu Narwi, zabezpieczając przed niespodziewaną napaścią. Jednocześnie zaś łatwy dostęp do obydwu brzegów rzeki pozwalał na wykorzystywanie pól położonych po jej obu stronach. Tym samym, z racjonalnego punktu widzenia i perspektywy badawczej przełomu XX i XXI w., miejsce to idealnie nadawało się do założenia grodu (krytycznie o takim sposobie rozumowania por. Rączkowski 2018, 17 n.).

Oprócz dogodnego położenia topograficznego i bliskości terenów hydrogenicznych na duży potencjał osadniczy omawianego obszaru (ryc. I.11) wpływała także obecność żyznych gleb. Na tzw. Kępie suraskiej oraz na terenach sąsiednich przeważają wykształcone na glinach wysoczyzny gleby brunatne kwaśne, brunatne właściwe oraz płowe (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, ryc. 26). Stanowiły one naturalne siedliska grądów świeżych, zaś na skraju wysoczyzny grądów wilgotnych, z dominacją klonu, lipy i grabu oraz obecnością dębu i świerka, jak również jesionu i olchy. Tereny położone na północ od Suraza były naturalnym siedliskiem lasów mieszanych – grądów miodownikowych, których drzewostan budował dąb z udziałem sosny i świerka, a jako uzupełnienie występowały grab, osika i brzoza. Miejsca bardziej wyniesione porastały tu płaty dąbrowy świetlistej, w której przeważał dąb z domieszką świerka, grabu, sosny i brzozy (Matuszkiewicz 2008, Map sheet: B4; Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 48–50, ryc. 28). W dolinie Narwi i na obszarze Bagna Filipy występują gleby torfowe, a w szczególności gleby torfowisk niskich, w mniejszym stopniu torfowo-mułowe i murszowe, a na północ od Suraza mady (Wołkowycki, Banaszuk 2010, 257; Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, ryc. 26). Z powodu zmian stosunków wodnych w następstwie melio-

racji można sądzić, że większość gleb torfowo-murszowych była w przeszłości torfowiskiem niskim. Bagna Filipy tworzyły naturalne siedlisko łągów olszowo-jesionowych (olsów), których drzewostan budowała głównie olcha z dużym udziałem jesionu. Natomiast w dolinie Narwi dominowały prawdopodobnie łągi topolowo-wierzbowe, ale obecne były też olszyny bagienne (olsza czarna, w mniejszym stopniu świerk i brzoza omszona) i łągi olszowo-jesionowe (Matuszkiewicz 2008, Map sheet: B4; Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 49, 56, ryc. 28). Tereny bagienne, jakkolwiek mało przydatne dla upraw z powodu okresowych wezbrań wody, stanowiły pełnowartościowe rolniczo i ekonomicznie obszary, ze względu na obecność żyznych łąk, które mogły być wykorzystywane jako pastwiska, a także z powodu bogactwa zwierzyny łownej i możliwości pozyskiwania niektórych gatunków drewna.

0 1 km

Tereny nieprzydatne dla osadnictwa

- Tereny bagienne
- Tereny podmokłe

Tereny mało przydatne dla osadnictwa

- Ze względu na obecność utworów związanych na powierzchni
- Ze względu na oligotroficzny charakter siedlisk
- Ze względu na kserotermiczny charakter siedlisk i spadki terenu

Tereny przydatne dla osadnictwa

- Grądy świeże na utworach gliniastych
- Grądy miodownikowe na siedliskach piaszczystych

Zjawiska podnoszące atrakcyjność terenu dla osadnictwa

- Strefy występowania źródeł i wysięków wody
- Ekwidystanta 100 m odległości od terenów hydrogenicznych
- Punkty zapewniające kontrolę nad krajobrazem
- Wody powierzchniowe

Ryc. I.11. Warunki osadnicze w okolicach Suraża (czerwoną strzałką oznaczono lokalizację grodziska). Według Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, ryc. 36

Trzeba wziąć pod uwagę, że w okresie funkcjonowania grodu naturalne krajobrazy mogły być już w znacznym stopniu przekształcone. Częściowe odlesienie tzw. Kępy suraskiej i sąsiednich obszarów nastąpiło zapewne już w okresie przedrzymskim i wpływów rzymskich, gdy ten odcinek doliny Narwi był użytkowany przez ludność lokalnej grupy kultury ceramiki kreskowanej oraz kultur przeworskiej i wielbarskiej (m.in. Jaskanis 1962; Rusin 1998a; Rusin 1998b; Andrzejowski 1999, ryc. 14; Olczak, Krasnodębski 2018, 162; Olczak, Krasnodębski, Jaremek 2018, 198–208). Można sądzić, że z powodu mniejszej gęstości osadnictwa w okresie

wędrówek ludów doszło do wtórnego zalesienia terenów nadnarwiańskich. Nie wydaje się, aby w starszych fazach wczesnego średniowiecza miały miejsce jakieś znaczące zmiany w środowisku naturalnym. Wzmoczone odlesienie rozpoczęło się zapewne w XII–XIII w., a zwłaszcza w późnym średniowieczu, na skutek postępującej od przełomu XIV i XV w. intensywnej kolonizacji tych ziem (Wiśniewski 1977, 14–27; Tyszkiewicz 2003, 86 n.). Odzwierciedleniem tego procesu jest mniejszy – w porównaniu z X i XI w. – udział w próbkach botanicznych z tych okresów węgla dębu, zaś większy brzozy i sosny (por. rozdz. XII oraz Michniewicz 2002; Michniewicz 2004; Skrzyński 2015). Dynamiczne rozprzestrzenianie się wspomnianych gatunków uważa się za rezultat przeobrażeń w strukturze naturalnych drzewostanów, spowodowanych działalnością ludzką (Kwiatkowski, Stepaniuk, Gajko 2018, 58). Do wylesienia przyczynił się nie tylko rozwój osadnictwa, ale zapewne również handel drewnem. W sprzedaży dębiny do Gdańska kupcy surascy uczestniczyli co najmniej od 2. ćwierci XV w. (Romaniuk 2002; por. też rozdz. II). W połowie XVI w. w obrębie gruntów należących do Suraża, pomiędzy rzeką Hruską na wschodzie a Szeroką Strugą (Gąsówką) na zachodzie, znajdowały się prawie wyłącznie obszary rolne, a wyjątek stanowiły lasy brzozy i olchowe, porastające podmokłe tereny w okolicy uroczyska Piszczewo (Maroszek 1995b, 51).

I.2. Morfologia grodziska

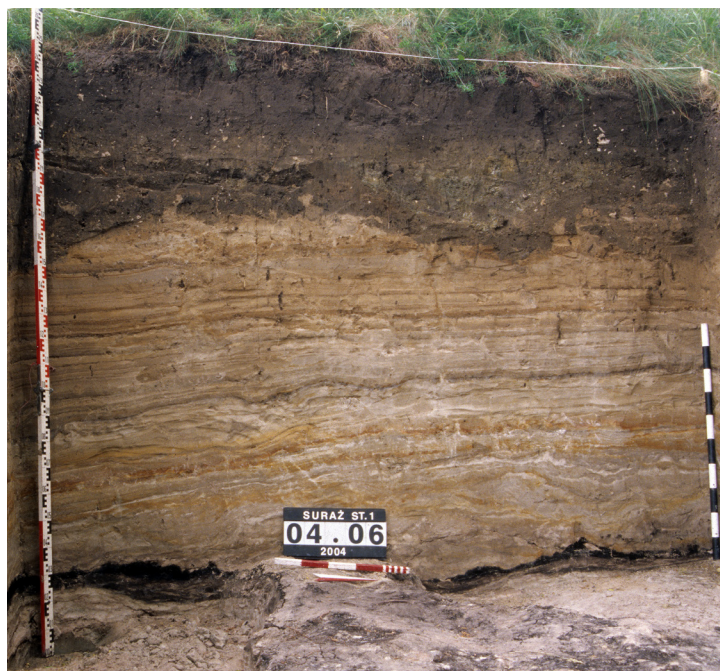
Suraskie grodzisko usytuowane jest na zachodnim brzegu Narwi, w bezpośrednim sąsiedztwie jej obecnego koryta (ryc. I.6). Położone jest na skraju wysoczyzny polodowcowej, o powierzchni lekko opadającej w stronę rzeki. Na lokalizację umocnień wybrano kulminację wysoczyzny erozyjnie podcinanej przez wody Narwi, zmieniającej swój bieg z równoleżnikowego na południkowy. Doprowadziło to do powstania dość stromej piaszczystej skarpy, o wysokości ok. 4–5 m. Bezpośrednio na północ od grodziska brzeg rzeki jest bardziej łagodny, co nadaje temu miejscu charakter niewielkiego cypla.

W wykonanych w 2004 r. odwiertach (Kwiatkowski, Stepaniuk 2004) strop gruntów rodzimych, w postaci warstwowanych piasków, stwierdzono na wysokości od ok. 120,5 m n.p.m. u wschodniej podstawy grodziska do ok. 124,2 m n.p.m. poniżej nasypu wału w jego północno-wschodniej części (ryc. I.12). Wartości te odpowiadają w przybliżeniu poziomowi krawędziowej strefy wysoczyzny, rozciągającej się na północ i południe od obiektu, a także rezultatom badań elektrooporowych (por. rozdz. IV.4). Pod piaskiem nawiercono glinę zwałową z otczakami. Nad brzegiem Narwi jej strop zalegał na poziomie ok. 119,0 m n.p.m., natomiast na północ od grodziska na wysokości ok. 121,0–121,5 m n.p.m.

Współcześnie grodzisko ma kształt zbliżony do owalnego, o długości (mierzonej u podstawy nasypu wału) ok. 90 m po linii północny wschód – południowy zachód i szerokości ok. 75 m, po osi północny zachód – południowy wschód (ryc. I.13). W jego środkowej części znajduje się lekko nieckowaty majdan, o szacunkowej powierzchni ok. 5 arów (ok. 30 × 22 m), płynnie przechodzący w otaczający go nasyp wału (ryc. I.13–15). Największą szerokość, sięgającą prawie 30 m, umocnienia mają od strony zachodniej i północno-zachodniej, natomiast od wschodu są prawie całkowicie zniszczone z powodu erozji i działania rzeki. Największą wysokość bezwzględną nasypu (ok. 136,3 m n.p.m.) zarejestrowano w południowo-zachodniej części grodziska. W stronę rzeki stopniowo się ona zmniejsza (ryc. I.16–18),

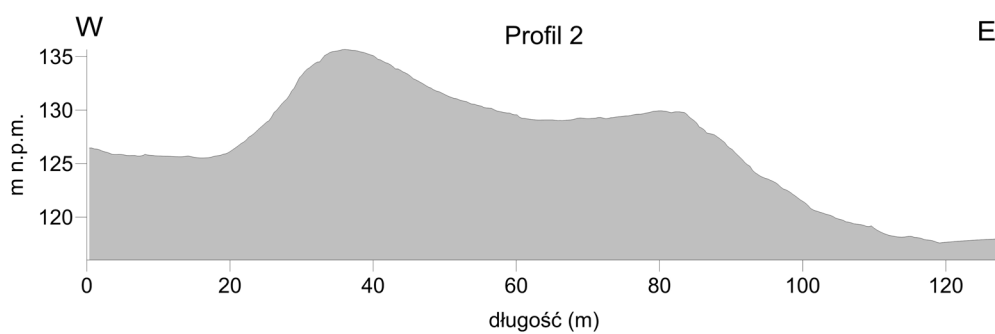
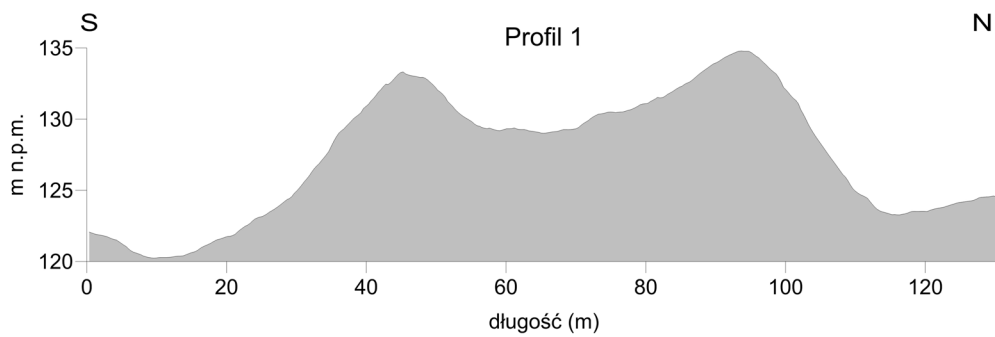
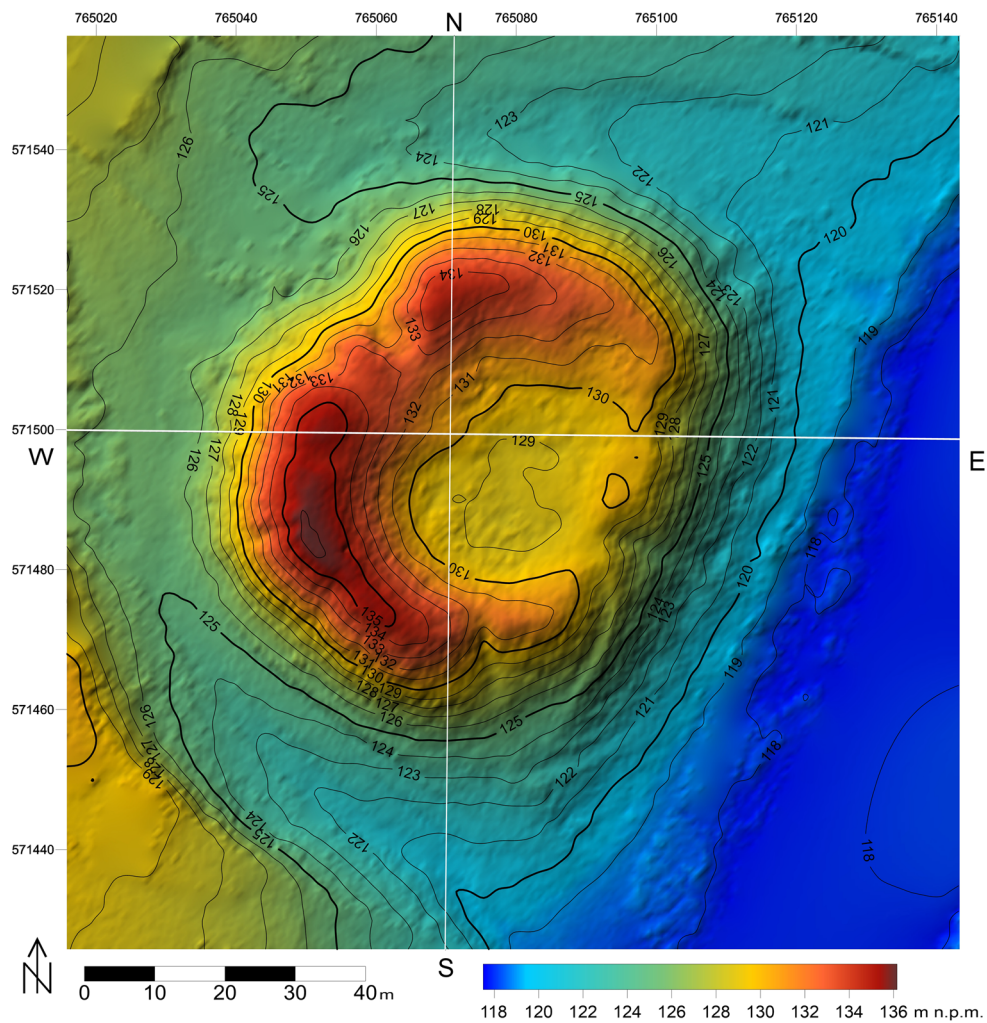
do ok. 132–134 m n.p.m. w części północnej i południowej oraz ok. 129,6–130,4 m n.p.m. we wschodniej. Wysokość względna obwarowań – mierzona od ich zewnętrznej podstawy – od północy, zachodu i południa jest podobna i wynosi ok. 11–12 m. Natomiast od strony majdanu, którego najniższy punkt położony jest na poziomie ok. 128,7 m n.p.m., największa jest w części zachodniej, gdzie sięga 7,5 m. Od wschodu różnica wysokości między koroną wału a wnętrzem grodziska wynosi zaledwie ok. 1,0–1,5 m (ryc. I.13). W tym miejscu majdan prawie bezpośrednio przechodzi w dziesięciometrową skarpę, dochodzącą do brzegu Narwi (ryc. I.14; I.15).

Ryc. I.12. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Warstwowane piaski calcowe na zachodnim profilu wykopu 3 z 2004 r. Pod nimi widoczna cienka warstwa torfu, związana z pradoliną Narwi. Fot. D. Krasnodębski

Od miasta i Rynku Kościelnego grodzisko oddziela prowadzący nad brzeg Narwi przekop o szerokości ok. 15–20 m i głębokości do ok. 6 m, którym obecnie biegnie ulica Zamkowa (ryc. I.15). Jest on pozostałością fosy, otaczającej pierwotnie obiekt od zachodu i południa. Od strony północnej dawna fosa jest słabiej widoczna i ma postać płytkiego obniżenia o szerokości ok. 15 m i głębokości ok. 1 m, prawie płynnie przechodzącego w przyległe łąki. W odwiertach wykonanych na północ od wykopu 1 (w odległości do 17 m od podstawy nasypu wału, por. rozdz. III, ryc. III.1) stwierdzono warstwy kulturowe i denudacyjne o miąższości do 2 m, stanowiące zapewne wypełniko fosy. Na tej podstawie można przypuszczać, że jej szerokość w tym miejscu mogła sięgać ok. 20 m. Od zachodniej strony grodziska oprócz właściwej fosy znajduje się rozległe obniżenie terenu, poszerzające ją wyraźnie w kierunku podgrodzia (por. rozdz. IV, ryc. IV.2; IV.4)³. Jego geneza nie jest jasna, jednak można przypuszczać, że częściowo powstało ono już w średniowieczu, w efekcie pobierania materiału na budowę nasypu wału i podwyższenie powierzchni majdanu.

³ W 2018 r. zostało ono niestety w znacznej części zasypane w trakcie prac budowlanych prowadzonych w związku z tzw. rewitalizacją Rynku Kościelnego, polegającą na wycięciu większości starych drzew i przykryciu go w całości kostką brukową. Przy tej okazji ze względów techniczno-budowlanych wykonano „wymianę gruntu”, usuwając z większości powierzchni rynku humus i strop powstałej w czasach nowożytnych warstwy kulturowej. Usuniętą ziemię, wraz ze znajdującą się w niej zawartością zabytkową, wsypiano we wspomniane obniżenie (dz. nr 258) oraz do dawnej żwirowni, znajdującej się przy drodze do Łap, ok. 300 m za mostem na Lizie (dz. nr 225/1).

Ryc. I.13. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Plan warstwicyowy i przekroje grodziska. Oprac. W. Małkowski, K. Misiewicz

Przy niskim poziomie wody naprzeciwko wylotu południowej części fosy widoczny jest rząd wbitych w dno Narwi dębowych pali, o układzie prostokątnym do jej koryta (stan. 39). Cztery kolejne słupy znajdują się u podnóża grodziska, wzdłuż zachodniego brzegu rzeki (por. rozdz. III, ryc. III.1 oraz rozdz. VIII).

Ryc. I.14. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Widok grodziska od południa (26.07.2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. I.15. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Widok grodziska od północnego zachodu (05.06.2013 r.). Fot. M. Bogacki

Ryc. I.16. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Grodzisko w latach 30. XX w. – widok wału od południa.
Fot. A. Stafiński (zbiory PMA)

Ryc. I.17. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Widok wału grodziska od południa (wiosna 2003 r.). Fot.
D. Krasnodębski

Ryc. I.18. Suraż, pow. białostocki. Widok na grodzisko i kościół w Surażu od wschodu (jesień 2003 r.).
Fot. D. Krasnodębski

Ryc. I.19. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Grodzisko w latach 30. XX w. – stan przed rozpoczęciem badań wykopaliskowych. Widok od zachodu (zbiory PMA)

Ryc. I.20. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Zniszczenia w południowo-zachodniej części nasypu wału grodziska (widok od zachodu, lata 30. XX w.). Fot. A. Stafiński (zbiory MAES)

Ryc. I.21. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Zagłębienie w nasypie wału grodziska od strony północno-zachodniej – ślad po niezasypanym wykopie z 1936 r. (widok od północy, 25.03.2015 r.). Fot. H. Olczak

Ryc. I.22. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Dawne wkopy w zachodniej części grodziska (widok od północnego wschodu, 1960 r.). Fot. J. Jaskanis (zbiory MPB)

Na powierzchni grodziska widoczne są ślady po licznych zniszczeniach. Oprócz wspomnianego już osunięcia się nasypu wału od strony wschodniej, spowodowanego działalnością rzeki, największe naruszenie jego struktury znajduje się od zachodu (ryc. I.19; I.20). Powstało ono w latach 30. XX w. w wyniku pozyskiwania piasku na cele budowlane (Głos Obywatela 1930a, 3; por. rozdz. III). Prawdopodobnie z tego samego okresu pochodzi również zniszczenie wału na jego południowym odcinku (ryc. I.16). W miejscu tym widoczne są też młodsze obrywy

i ślady podkopywań, związane z istniejącym dojazdem do rzeki. Natomiast na szczycie wału od strony północno-zachodniej znajduje się zagłębienie po niezasypanym wykopie z 1936 r., w którym odkryto pozostałości ceglanej wieży cylindrycznej (ryc. I.21). Płytsze obniżenia i nierówności terenu dostrzec można także na majdanie. W ich układzie trudno dopatrzeć się śladów po wykopaliskach sprzed osiemdziesięciu lat, dobrze widoczne są tu natomiast wkopy rabunkowe, z których większość powstała zapewne w okresie od lat 50. do 80. XX w. (ryc. I.22; por. Kamiński 1956b, 136, przyp. 20)⁴. Największe zagłębienie, istniejące już w latach 30. ubiegłego stulecia, znajduje się w północno-wschodniej części majdanu (por. rozdz. V, ryc. V.4). Przez wiele lat teren grodziska wykorzystywany był jako pastwisko dla zwierząt. Powodowało to poważne ubytki darni, widoczne od strony zachodniej jeszcze w latach 90. XX w. Północna i zachodnia część nasypu wału są obecnie od zewnątrz porośnięte drzewami i krzakami.

Chapter I. Geomorphological and natural background and morphology of the stronghold

Dariusz Krasnodębski, Hanna Olczak

Summary

The stronghold in Suraż (site No. 1 and site No. 41-84/36 according to the Polish Archaeological Record) is located in the southern part of the city, on the left bank of the Narew River. It is situated in the eastern part of the so-called Suraż Holm. It is a separate area of the upland, cut off by the Narew River valley from the Białystok Upland and surrounded by the Filipy Marsh. The Liza River, the left tributary of the Narew, flows through the March. A rather steep sandy slope was chosen for the location of the stronghold, the height of which reached about 4–5 m here. The shape of the stronghold is similar to an oval, about 90 m long and 75 m wide. In its central part there is a trough-shaped fairground with an area of approx. 500 m². The rampart reaches the greatest width, almost 30 m, from the west and north-west, while from the east it is almost completely destroyed due to erosion and the river processes. The height of the rampart, measured from its outer base, is approx. 11–12 m, while from the side of the fairground it is the highest in the western part, where it reaches 7.5 m. From the river side, the fairground almost directly passes into a 10-meter high slope, reaching the bank of the Narew River. The stronghold is separated from the town and the Rynek Kościelny Street by a cross-cut leading to the bank of the Narew River, approx. 15–20 m wide and approx. 6 m deep, through which Zamkowa Street now runs.

In terms of geomorphology, Suraż is located on the North Podlasie Lowland, at the junction of several physiographic units: the Upper Narew Valley, adjacent to it from the west and south-west the Wysokie Mazowieckie Upland and the Bielski Plain, and the Białystok Upland, stretching to the north-east of the Narew River. A wavy moraine upland, built of glacial till partly covered with sand, dominates the area. The dominant form of landscape is the wide and flat valley of the Narew River, with a bottom filled mostly with organic sediments (peat and peaty silt). The river flows in this section in two kettle basins, divided by a strip of upland, through which it breaks through in the city area, rapidly changing its course from latitudinal to longitudinal. It is the so-called Suraż gorge of the Narew River, associated with the smallest width of the valley, which narrows to about 300 m, with an average of about 600–700 m, and reaching over 2500 m to the north of the city. These features give this place an eminently strategic location, providing control over the areas located on both the western and eastern banks of the Narew River. In addition to the convenient topographical location and the proximity of hydrogenic areas, the good settlement conditions of the area were also influenced by the presence of fertile soils.

⁴ Kolejne pokolenia mieszkańców Suraża kopali na grodzisku doły w poszukiwaniu ukrytych tam jakoby skarbów.